

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-
ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւնը» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումն է, որ առաջնակայութեամբ կատարեմա՛հ ընդ աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ կրօնի եւ թէ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհաստեղծութեան հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհաստեղծութեան, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրը իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձեւնալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Ասան զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհաստեղծութեան մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ բազմերանգ թերթիւներէ պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Հայ պատմաբան մը այս կէտն երբեք իւր մտադրութենէն վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորգեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնը ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու. եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անձանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսազուրկ կմախքներ եւ կամ մեյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթագնեն: Ժո-

ղովորդական ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզ կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակետով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կայ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեզ մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր ազդեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպշտառուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝ ցուցընելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Եւ լեման բնաւ չի ծայրայեղեր, երբ իր Հայաստան ըրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները Archiv für Religionswissenschaft թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ բրիտանեայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարբերով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Անոր յիշուած աշխատութիւնը կարգացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրադոյն զօրաւոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արա Գեղեցիկը մեզ դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է, որ իր քնքրելի եւ հմայիչ պատկերով այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր եւ աղնիկ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ

մեր նախնիները իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցան վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ պծնուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: Արա Գեղեցիկը ուսումնասիրել կը նշանակէ Հայ ազգին ծագման միջին դարերը թեւակոխել եւ քննել: Եւ ի՞նչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ ասորական ապրանք մը նկատեցին¹: Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ումանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդաստեան կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով միութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամէնէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանայ: Գրութեանն նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնել թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, զտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր, մէկ խօսքով մասնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Գ—Երբ դարերու հայ ժողովրդեան հետեւնական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կար-

ծուածէն աւելի կը զբաղցընէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճառտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բնաւիշտ մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նշնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները միջին կը թողուն, ամբողջացնել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արա Գեղեցիկը մինչեւ որ Երբ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ:

Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

1. Գրական աւանդութիւն:

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ Խորենացի, որոնց մէջէն կարեւորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է, այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է¹: Եզնիկ թէեւ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ Խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր Խորենացւոյ հանդէպ բունած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւոյ կարգ մը գիտնականներու, որոնք Խորենացւոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ Հերոդոտոսը Խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս,

¹ Եր. Տէր-Մինասեան. Բարեբն եւ Սուրբ Գեղեցիկ, Յաւելուած Գիւղամեշի վէպը: Վաղարշապատ, 1908.
— Բաւմալեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլս, էջ 81—82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարաւիկացի եւ Բարեբնացւոյ Մերովրդի, Վենետիկ 1898.

¹ Հմմտ. Հ. Ա. Մարտիրոս, Անանունը կամ Կեղծ Սերբոս, Վիեննա 1913:

Տնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգութեամբ պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ ԵՐԴ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնելու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացւոյ պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի, Կորեան եւ Ղաղար Փարպեցւոյ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ երբեմն ստրկորէն հետեւող:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի եւ Խորենացւոյ Արայի նկատմամբ հաստատները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը, որուն Գեղցեր¹ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ աւելի դիւրութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արա Գեղեցիկ Արամայ որդին է, "որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարագո", այսպէս կը շարունակէ Անանուն. "Եւ Համիրամ կինն Ասորոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորա պոռկութեամբ. քանզի ըստ լոյս համբաւոյ յոյժ տուփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր պատկերաճոխ, յէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Համիրամ, ապա առնու զգաւրսն իւր Համիրամ, եւ զնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ հրամայէ Համիրամ տանել զգի նորա ի վերնատունն ապարանից

իւրոց եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց եւ յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանալթից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Համիրամ"¹:

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ եւ դուրս հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմութեան փոխարէն Խորենացին մեղի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կատարում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորուսներ, որոնք սակայն ինչպէս ակնյայտի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, որ համար Եւսեբիոսէ քաղած ծանօթութիւններ² Այսպէս Խորենացին շեղելով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Համիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. "Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնեոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մօի, ի զուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զհարութիւնն (այսինք հայ ցեղն անձէտ ընելու միտքը)... եւ համարձակութիւն տայ նմա (= Արամի) վարսակալ ձեւել մարգարտեայ եւ երկրորդ նորակոչել"³: Որ է ըսել՝ Խորենացւոյ համաձայն թէ եւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Համիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Բրոնիկոնէն⁴ գիտէր որ Նինոս Բէլղիան այսինքն Բէլի-սերնդէն⁵ կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր, հետեւաբար ըստ Խորենացւոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր:

¹ Անանունը կամ Կեղծ-Սերբոս, Վիեննա 1913, էջ 80—81:

² Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս 1913, էջ 44:

³ Անթ., Բ, էջ 62. Ա, 82.

⁴ Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127.

կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուղէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին, Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն¹ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանցընելու տայ Հայաստանի վրայ, թողով զէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զՎախճանէն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն², նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինուէ, որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, յիշ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... կամ առնուլ կնութեան եւ թաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր» (էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմութիւն միջարկուած յաւելուածներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախելը օտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամեն ալ լոկանձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եղրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր Հակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անազատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արա Շամիրամի բաղձնաքը յանձն չառնելով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ: Արայի դաշտին այսինքն Այտարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել,

զնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ զբռնումը ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ...»: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի հնարել ապրեցուցանել զԱրայն (էջ 49): Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ՝ եւ բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ. հոս ալ եւս սիրոյ եւ խանդաղատանքի տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական-դիւցազնեղական առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ Հերոսուհին կը սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուանէ վերջը սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի անյաջող է յաջորդ յաւելուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսապամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն. Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուան Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զՎէրսնորա եւ կենդանացի» (էջ 50): Խորենացին Անանունի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն աւելի եւս գրգռուած ըլլահուան վրայ Հայերն աւելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զՎէրսնորա եւ կենդանացի», պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արա Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանունի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ: Քմաճին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացւոյ՝ «աստուածոցն իմոց»ը, զոր Բասմաշեան զարմանալի կերպով իրբեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցնելու համար¹:

Խորենացւոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմաճին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ լորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ նախնի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմար-

¹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 51

տուժեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան եւ թէ՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ Խորենացոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի: Գանք հիմայ մեր բուն իսկ խնդրոյն:

Անանունը Արա Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ զինքը ներկայացնել իրրեւ ամենահաւատարիմ թարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելուութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իրրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորագարծ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբոլոր սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարբերու յարած էր¹ եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին դէմ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարկէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանունն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս², երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արգեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի»: Այս քրիստոնեական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան

աւանդավէպն, որ իր քրիստոնեական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իրրեւ ցնորք կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխեւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Համիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իրրեւ իրական Արա մէջ տեղ հանել կ'ուտայ, որով թէ իր քրիստոնեական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին Երէ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերի իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնայ խարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Համիրամէն կամ համար պատասխան ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուելը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը, բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արա Գեղեցիկն արգեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծած, նոյն առաջին անգամ ինքն Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանական վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արա Գեղեցիկն իր յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եղնիկէն. «Եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եղնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի ղնիցի, թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ, զոր արալեզն կոչին, այլ ամենայն՝ առասպելէն» էջ 99: «Եթէ եւ զարալիզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ յառաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ոչ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին» Այլ յայնժամ, ասեն, դիցազունք էին: Մարմնաւորք էին արգեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական առնչու աւանդութիւնը յայտնագործման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ

¹ Փաւստոս:

² Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց, Տիգրան, 1909, էջ 33:

հետևանքս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման
Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աս-
տուած էր եւ 2. թէ ինքն իսկ Եղնիկ զայն
աստուածներու կարգը կը դասէ, երբ իրեն
եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք
էին, առարկութեան իրր պատասխան անմիջա-
պէս աստուածներու վրայ կը դարձնէ իր խօսքը
եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցնել
թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան
ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիւս անուանէին»
(անդ)։ Որ է ըսել՝ եթէ Երէ դարու քրիստոնեայ
Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած
մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, Գրէ դարու կամ
աւելի ճիշտ նախնի հետեւնոս Հայը զայն կը
համարէր ազգային պատերազմիկ աստուած
մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կեն-
դանանայ։

(Հարաւստիւն)

ԴՈՒՍ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԻԱՆ

ՎՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՍ

(Հարաւստիւն—Բիւն—Էրէ)

2.

Վրաց ժամանակագրութեան համեմատ
ն. ք. 112 (կամ մեր առաջարկած սրբագրու-
թեամբ՝ 125) թուականէն սկսեալ 19 տարի
իշխած Վրաց թագաւոր մը կը գտնենք Փառնա-
շում (կամ Փառնաշում) անուն, որ «մեծա-
րեաց զմոզան պարսկագէն եւ շինեաց նոցա
տեղի... եւ եղին տուն կրակի։ Եւ բարկացան
Վերք, եւ խնդրեցին ի Վարքակայ Հայոց ար-
քայէ, զի տացէ նոցա զորդի իւր թագաւոր, Զի
մեր թագաւորն, ասեն, պարսիկ եղեւ, մոռացաւ
Հաւատ մարց իւրոց եւ պաշտէ զհայրենի
կրօնս։ Եւ թագաւորն Հայոց ուրախութեամբ
դարձոյց զգեհպանսն։ Եւ լուաւ փառանշում եւ
էած զոր ի Պարսից, եւ ուստի կարաց՝ Ժողովեաց,
եւ եւ ընդդէմ թագաւորին Հայոց, Վարպակէս
Հայոց եւ Վրոց մարտեաւ ընդ փառանշում ի
գաւառին Տաշրայ եւ սպան զնա եւ կոտորեաց
զզօրս նորա իսպառ։ Եւ թագաւորեցոյց Վրաց
զԱրքակ որդի իւր, որ ունէր կին զԳուստր
Մրուանայ...» (Ջուանշէր, 27)։

Զենք կրնար ըսել թէ այս փառանշումն ունէ
կերպով կապուած էր քարթամեան ցեղին հետ,

որովհետեւ այն Մրուանն որուն իւր թէ որդին
էր փառանշումն, մենք գտանքն. ք. 162—112ին
(կամ 175—125ին)՝ ինչպէս կը զնէ ժամանա-
կագրութիւնը, եթէ «մոռացաւ զհաւատ մարց
իւրոց եւ պաշտէ զհայրենի կրօնս», բառերը
վաւերական մասն են նախնական աւանդութեան,
այսինքն՝ եթէ փառանշում իրապէս ի հօրէ պար-
սիկ էր եւ ի մօրէ միայն վրացի, այն ատեն
կրնայինք ենթադրել թէ նա թերեւս Ղատանա
թագուհւոյն զաւակն էր երկրորդ ամուսնու-
թեամբ Պարսիկի մը հետ։ Բայց ասի ենթադրու-
թենէ աւելի բան մը չէ։

Ոմանք կը կարծեն թէ ըստ որում Վրաց
այբուբէնին մէջ ք եւ շ գիրերն իրարու շատ
կը նմանին եւ անուններու մէջ յաճախ իրարու
հետ շփոթուած են, Վարքակէս կամ Արքակ
անունն տեղ հարկ է Արշակ կարգաւ, որով
եւ ն. ք. առաջին դարուն սկիզբներն սկսած
այս Վրացի հարստութիւնը Արշակունի հարս-
տութիւն մը կ'ըլլայ։ Եթէ այս վարկածը շիտակ
է, այնատեն պէտք էր ըսել թէ Վրաց աւան-
դութեան արդի ձեւը կ'ենթադրէ Հայ-Արշա-
կունեաց ցանկ մը ինչպէս Խորենացւոյնը, ուր
Հայոց թագաւոր Արշակ Ա. ի իշխանութիւնը
դրուած է ն. ք. 108—95 (ըստ 2ամենի)
132—95)։ Եւ քանի որ մենք հաստատուն
փաստերով ապացուցուած ունինք թէ Հայ-Ար-
շակունի հարստութեան հիմնարկութիւնն ան-
կից շատ ետքը եղած է եւ թէ այդ ատենները
տակաւին Արտաշեսեան հարստութիւնը կ'իշխէր
եւ կը ծաղկէր մեծ Հայոց թագաւորութեան
մէջ, կը հետեւէր թէ Վրաց աւանդութեան
այս ցուցմունքն ալ յետնադարեան յերկրածոյ
բան մըն է։

Ուրիշ մեկնութիւն մըն ալ խորհելի է։
Ինչպէս Եուստի կը ցուցնէ, Ստեփանոս Բիւզան-
դացին՝ Ստրաբոնի քանի մը օրինակներուն
հետեւելով՝ Արշակ ('Αρσάκης) կը գրէ Ծոփաց
վերջին թագաւորին անունը։ Արդ, եթէ վաւե-
րական ըլլար այս ընթերցումը, կրնար մարդ
խորհել թէ Ծոփաց այդ թագաւորին որդին էր
փառանշումի քեռայրը, որ եւ բազմեցաւ Վրաց
գահին վրայ։ Բայց արդի բանասէրք առանց բա-
ցառութեան կ'ընդունին թէ Ստրաբոնի հնագոյն
եւ լաւագոյն ձեռագիր օրինակաց համեմատ՝
Արշան ('Αρσάνης) կամ Արտան ('Αρτάνης)
էր Ծոփաց վերջին թագաւորին անունը։ Բաց աս-
տի, ամենայն հաւանականութեամբ յաւէտ Գեծ
Հայքի թագաւորներ (Արտաշեսեանք) կ'ունե-
նային թշնամական կամ բարեկամական շփում